

JUHÁSZ GYULA

Politikai és diplomácia-történeti irodalom Magyarország második világháborús történetéről

A konferenciára kiadott bibliográfia a második világháború magyarországi irodalmáról szembeötlően tükrözi azt a tényt, hogy Magyarország második világháborús története a felszabadulás óta változatlanul a kutatók és a történeti irodalmat olvasó közönség érdeklődésének homlokterében áll. Az érdeklődés koncentrálódása — a második világháborús történetünkre — természetes igénye volt a háborút átélt nemzedékeknek. A bibliográfiát lapozgatva az is szembeötlő, hogy a háborút követő esztendőkből a publikációk többsége a magyar ellenállás történetével foglalkozott, s csak jóval később, igazában csak a hatvanas években kezdődött meg a háborús évek gazdaságtörténetének, kül- és belpolitikájának, hadtörténetének elmélyültebb vizsgálata.

Ezt a historiográfiai tényt sokféleképpen magyarázhatjuk. Nyilvánvalóan szerepet játszott ebben mindenekelőtt Magyarország valóságos háborús története, továbbá az újjászülető Magyarország közvéleményének elemi és jogos igénye, a közvetlen hagyományok megtalálására és felmutatására. Az sem vitás, hogy a politikai, diplomáciatörténeti, gazdaságtörténeti irodalom elmélyültebb vizsgálatát az ötvenes években akadályozták a dogmatizmus béklyói. Féligazság lenne azonban csak a fentiekre rámutatnunk, s saját szakmánk, — a történettudomány — lebecsülése, ha nem utalnánk a tudományunk viszonylagos időigényességéből fakadó körülményekre, a források hozzáférhetőségének az időfaktort ugyancsak nem nélkülöző problémáira, a metodológiai kérdésekre. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint saját Nemzetközi Bizottságunk története, amely maga is Nemzetközi Ellenállástörténeti Bizottságként kezdte működését, s csak később alakult át a Második Világháború Történetének Nemzetközi Bizottságává, amikor arra a feltételek megérették.

Az elmúlt tíz évben megjelent hazai politika- és diplomáciatörténeti irodalom a felületes szemlélet megnyugvással töltheti el: okmánykiadványok, monográfiák, visszaemlékezések, tanulmányok jelentek meg szép számmal, átfogva Magyarország második világháborús történetének egészét. Ennek az irodalomnak mélyebb analízise azonban világossá teszi, hogy még az eseménytörténetben is vannak nagy fehér foltok, különösen ami a belpolitika történetét illeti; tisztázatlan egy sor olyan téma, amely nélkül egy alapos szintézis a második világháborús Magyarországról elképzelhetetlen, amelyek további alapos részletkutatásokat is igényelnek.

Korreferátumomban ezekről szeretnék elsősorban beszélni. Mielőtt a téma érdemi tárgyalásába kezdenék, el kell azonban mondanom, hogy eredeti feladatom csak a hazai politika- és diplomáciatörténet számbavétele lett volna. Mivel

azonban külföldön Macartney professzor alapvető műve az: „October fifteenth”¹ megjelenése óta, — különösen az utóbbi években — több jelentős monográfia jelent meg Magyarország második világháborús történetéről (hadd utaljak csak A. Puskas; Mario D. Fenyő; T. L. Sakmyster munkáira),² amelyek jelentős új anyagokat tartalmaznak, úgy vélem, a számvetés téves következtetésekre vezetne, ha ezeket kihagynám vizsgálatom köréből. Annál inkább, mert a 60-as évek nagy lendülete után a hazai publikációk száma az utóbbi 2—3 évben lecsökkent, s éppen a külföldi szerzők tollából megjelent munkák hasznosították részben azokat az új elsődleges forrásokat, amelyek ez időszakban váltak hozzáférhetővé.

1956-ban C. A. Macartney volt az első, aki tartalmas 2 kötetes munkájában megírta Magyarország második világháborús történetét, s amely munka igen részletesen vázolta azt az utat is, ahogy Magyarország a háborúig eljutott. Macartneynek megvoltak a maga szempontjai, a munka a hidegháború legkritikusabb éveiben íródott, ami otthagya kézjegyét a könyv lapjain, de az vitathatatlan, hogy a mű igen gazdag forrásanyagra támaszkodik, s a két világháború közötti magyar politikai élet mély ismeretéről tanúskodik. Pedig a hatalmas forrásanyag többsége nem ún. elsődleges forrás volt. Sem a magyar levéltári anyag, sem a német, illetve a szövetséges hatalmak levéltári állagai a mű megírásakor még nem álltak a szerző rendelkezésére mai gazdagságukban.

Magyarország második világháborús történetének kutatása néhány koraszülött, anémiás munkát leszámítva, az ötvenes évek végén kezdődött meg, amikor a Történettudományi Intézet munkaközössége Zsigmond László irányításával hozzálátott az egykori Magyar Külügyminisztérium iratainak feltárásához, s a „Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához” c. sorozat kiadásához.³ A fiatal munkaközösség benjámin munkája, első számvetése a „Magyarország és a második világháború” c. bevezető tanulmányokkal ellátott dokumentumkötetete volt. A három kiadást megért munkának megvoltak a gyengéi, de érdeme, hogy idehaza először igyekezett dokumentumokkal alátámasztott átfogó képet adni Magyarország háborús külpolitikájáról, s elsőnek tett közzé olyan perdöntő okmányokat, mint pl. az első és második bécsi döntésre vonatkozó bizalmas iratok; a Teleki Pál búcsúlevelének eredeti és hiteles szövege, fontos minisztertanácsi jegyzőkönyvek stb.

A hatvanas évek elején aztán egymás után jelentek meg a háborút megelőző évek s a világháború egyes periódusainak magyar külpolitikájával foglalkozó monográfiák. Ezeknek a munkáknak alapforrása a magyar külügyminisztérium iratanyaga volt, kiegészülve az akkor közzétett német, olasz külügyi iratokkal.⁴ Átfogó, az egész korszakot felölelő munkával elsőnek Ránki György jelentkezett.

¹ C. A. Macartney: „October Fifteenth, a history of modern Hungary 1929—1945” — Edinburgh. 1956. 1961.

² A. Puskas: *Vengrija v godi vtoroj mirovoj vojni*. Moszkva. 1966. Mario D. Fenyő: *Hitler—Horthy—Mussolini*, Yale University Press. 1972. T. L. Sakmyster: *Hungary and the coming of the European crisis 1937—1938*. Indiana University. 1971.

³ *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936—1945*. A sorozat szerkesztője Zsigmond László. *A sorozat eddig megjelent kötetei*: I. „A Berlin—Róma tengely kialakulása és Ausztria annexiója. 1936—1938 (Kerekes Lajos); II. A müncheni egyezmény létrejötte és Magyarország külpolitikája. 1936—1938 (Ádám Magda); III. Magyarország külpolitikája 1938—1939 (Ádám Magda); IV. Magyarország külpolitikája a második világháború kitörésének időszakában 1939—1940 (Juhász Gyula).

⁴ *Kerekes Lajos*: *Anschluss 1938*. Bp. 1963; *Kiss Aladár*: *Magyarország külpolitikája a második világháború előestéjén*; *Juhász Gyula*: *A Teleki-kormány külpolitikája 1939—1941*; Bp. 1964. *Ádám Magda*: *Magyarország és a Kisantant a harmincas években*. Bp. 1968.

Az „Emlékiratok és valóság” c. munkája (Bp. 1964) tulajdonképpen vitairat. A magyar és német levéltári anyagok alapján feltárt tényeket szembesíti benne a horthysta emigráció emlékirataival. Ugyancsak az ő munkája az „1944. március 19.” (Bp. 1968), amely döntően német külügyi forrásokra támaszkodva a magyarországi német megszállás analízisét adja. A német megszállást követő zsidó-deportálások forrásanyagát a „Vádirat a náciizmus ellen” c. 3 kötetes okmánygyűjtemény tartalmazza. (Szerk: Karsai Elek — Bencsovsky Ilona — 1960—1967. Bp.)

A fentebb felsorolt munkák jelentették tulajdonképpen az alapvetést Magyarország háborús történetének kutatásában. Ahogy a részletek egyre világosabbá váltak és ahogy egyre gazdagabb forrásanyag vált ismeretessé, úgy kerültek szembe a történészek egy sor vitathatatlan ténnyel, amelyeket már nem lehetett a korszakról alkotott sablonos képbe beilleszteni. Egyre sürgetőbbé vált a „mélyfúrások” elvégzése; az ellenforradalmi rendszer hatalmi szerkezetének, politikai struktúrájának feltárása, társadalmi viszonyainak, a társadalmi és politikai gondolkodás fejlődésének vizsgálata. Vissza kellett lépni tehát a két világháború közötti időszak olyan éveinek történetéhez, s olyan témákhoz, amelyek látszólag távol állnak ugyan a közvetlen háborús évek történetétől, de amelyek nélkül komolyabb előrelépés e tekintetben is már lehetetlen.

További problémaként merült fel, hogy amíg a diplomáciatörténeti és gazdaságtörténeti kutatások⁵ eredményei könyvek és tanulmányok tucatjában kerültek megfogalmazásra, a háborús Magyarország belpolitikájának feltárása késett, illetve sok vonatkozásban mindmáig fehér folt maradt. Első kísérletként Korom Mihály: „A fasiszmus bukása Magyarországon” (Bp. 1961) c. munkájában foglalkozott belpolitikai kérdésekkel, de ő is inkább az ellenállás, a „másik Magyarország” oldaláról közelítve. A hatvansa évek második felében jelentek meg aztán olyan fontos munkák, amelyek a magyar politikai élet és társadalmi valóság egy-egy szeletét vizsgálták, mint pl. Lackó Miklós alapmunkája a nyilas mozgalom történetéről; Sípos Péter könyve az Imrédy-féle Magyar Megújulás Pártjáról; Tilkovszky Lóránt és Csatári Dániel művei és tanulmányai a háború alatti nemzetiségi politikáról stb.⁶ Mindez azonban csak nagyon fontos részfeladatok megoldását jelentette, s voltaképpen ma sincs olyan munka, amely a magyar háborús kormányok belpolitikáját szisztematikusan és részletesen feltárná és elemezné. S ez ma már komoly akadályt jelent.

A hazai diplomáciatörténeti munkák nagy eredménye volt, hogy a revíziós külpolitika tényeit és összefüggéseit alaposan feltárta, rámutatott a területi revíziós politika felelősségére a németbarát külpolitika felülkerelkedéséért, Magyarország háborúba lépéséért a fasiszta Németország oldalán. A belpolitika alaposabb elemzése nélkül ez azonban bizonyos egyoldalúságra vezetett, mert a tények arra mutatnak, hogy pusztán a revíziós törekvések nem adnak kellő magyarázatot a külpolitika vonalvezetésére és taktikai lépéseire sem a harmincas évek második felében, sem a háború alatt. Előadásom következő részében ezekhez a kérdésekhez szeretnék néhány gondolatot hozzáfűzni.

⁵ Berend T. Iván—Ránki György: Magyarország gyáripara a második világháború előtt és a háború időszakában 1933—1949. Akadémiai Kiadó 1958. Magyarország a fasiszta Németország „életterében”. 1933—1939. Akadémiai Kiadó. 1960. Berend T. Iván—Szuhay Miklós: A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848—1944. Kossuth. 1973

⁶ Lackó Miklós: Nyilasok, nemzetiszocialisták. 1935—1944. Bp. 1966. Sípos Péter: Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja. Akadémiai Kiadó. 1970; Tilkovszky Lóránt: Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon 1938—1941. Akadémiai Kiadó. 1967. Csatári Dániel: Forgószelemben (Magyar—román viszony 1940—1945). Akadémiai Kiadó. 1969.

Az 1966-os budapesti nemzetközi konferencián „A német—magyar viszony sajátosságai” címmel tartott előadásomban már utaltam arra, hogy ezeknek a sajátosságoknak az alapvető oka az volt, hogy Magyarország esetében a szövetséget Németországgal nem a szélsőjobboldali erők kötötték meg, hanem a rendszer hagyományos garnitúrája, azok az erők, amelyek a politikai és gazdasági hatalom attribútumait az ellenforradalmi rendszer konszolidációja óta kezükben tartották. Azok az eredmények, amelyeket az ellenforradalmi rendszer történetének kutatásában, főleg a genezis konkrét körülményeinek feltárásában, és a kül- és belpolitika-történetben elértünk, tették lehetővé a két világháború közötti és a második világháború alatti magyar külpolitika funkcióinak részletesebb elemzését.⁷ Kitént, hogy az ellenforradalmi Magyarország külpolitikájának a békeszerződés revízióján, az elveszített területek visszaszerzésén túl volt még egy funkciója, nevezetesen: külpolitikai biztosítása az ellenforradalmi rendszer megszületésével és konszolidációjával párhuzamosan kialakult sajátos belpolitikai, hatalmi és társadalmi viszonyok fenntartásának, lényegi eltolódások, minőségi változások nélkül. Vagyis nem egyszerűen a társadalmi rendszer védelméről volt szó a külpolitika eszközeivel is (ez beletartozik minden államvezetés külpolitikájába), hanem egy zárt, sajátos ellenforradalmi uralmi struktúra fenntartásáról.

Tudom, vannak olyan nézetek, amelyek nem hisznek a kül- és belpolitika direkt összefüggéseiben, illetve a belpolitikai hatalmi rendszer meghatározó szerepében a külpolitikában. Nem tagadom e nézetek jogosságát, de tagadom kizárólagosságát. Mert igaz az, hogy mindenre kiterjedő, általános tételként elfogadni a belpolitika illetve a rendszer meghatározó szerepét a külpolitikára erős vulgarizálást jelent, mert a történelmi tények sokasága bizonyítja, hogy a külpolitikára ható döntő erők az államok tényleges vagy vélt (hogy melyikből, az már nagymértékben függ a politikusok képességeitől) hatalmi érdekeiből fakadnak, erre a II. világháború történetéből igen sok példát hozhatunk fel. De az is vulgarizálás lenne, ha tagadnánk, hogy lehetnek olyan sajátos politikai-hatalmi viszonyok egy országban, amelyek kényszerítő hatást gyakorolhatnak a külpolitikára, túl az államok nemzetközi, földrajzi helyzetéből, az államok tényleges vagy vélt hatalmi érdekeiből fakadó hatásokon. S én itt természetesen nem valami morális kényszerre gondolok, mert arra is számtalan bizonyítékot lehet felhozni, hogyha a külpolitikában a morális okok szembekerülnek a hatalmi érdekekkel, akkor az utóbbi felülkerekedése aligha kétséges. Persze a kettő egybeesése sem lehetetlen. Én a sajátos belpolitikai hatalmi viszonyokból fakadó sajátos és valódi kényszerítő hatásokra gondolok, amelyek adott esetben a valóságos belpolitikai érdekek felett is győzedelmeskednek.

Kétségtelen, hogy a revíziós politika határozta meg szinte kizárólagosan Magyarország viszonyát a szomszédos országokhoz a két világháború között épp úgy, mint a második világháborúban. Ez a politika zárta el alapvetően a közeledés útjait a szomszédos országokhoz, igaz, ezek az utak a Kisantant országok kormányainak „mindent megtartani” alapállásból fakadó magatartása és a magyar kisebbségekkel szembeni — különösen Romániában és Jugoszláviában — érvényesülő elnyomó nemzetiségi politikája miatt alig járható hegyi ösvények voltak.

Az ellenforradalmi rendszer kialakulása és konszolidációja éveiben a revíziós politika, az integrális revízió hirdetése azonban még nem annyira a külpolitikai orientációt megszabó külpolitikai gyakorlatot jelentett — hiszen a nemzetközi erőviszonyok arra lehetőséget nem adtak —, mint inkább az volt az az eszme-

⁷ *Juhász Gyula: Magyarország külpolitikája 1919—1945* (Bp. 1964).

kör, amellyel a forradalmak és a békeszerződés okozta mélyreható társadalmi és nemzeti megrázkódtatás állapotában lévő országban a rendszer belső tartását kívánták biztosítani, lévén az egyetlen olyan politikai cél, amelyben a magyar uralkodó osztályok egésze egységes álláspontot foglalt el, amit az egész ellenforradalmi közvélemény igényelt, s amellyel a tudatos meggyőződésű baloldaliak nem túl széles táborát kivéve, az egész társadalomra hatást lehetett gyakorolni. A külpolitika ezekben az években elsősorban a rendszer konszolidációját elősegítő lépéseket jelentett. Vagyis ekkor főleg az ellenforradalmi külpolitika „rendszeret biztosító” funkciója érvényesült. Ez mindenekelőtt az adott nemzetközi erőviszonyokba való kényszerű beilleszkedést követelt. A revíziós törekvések a külpolitikai orientáció kialakításában akkor váltak döntő tényezővé, amikor az első világháború utáni nemzetközi erőviszonyok kezdtek megváltozni, amikor a revíziós törekvéseknek már a fasiszta nagyhatalmi partnerek jelentkezése kölcsönzött realitást. Ez alapozta meg a huszas évek utolsó harmadában az együttműködést Olaszországgal, majd a fasiszta tengelyen belüli német vezetőszerop kialakításával párhuzamosan a külpolitikai orientáció fő vonalát: a német barátságot. Ha azonban a magyar külpolitika alakulásában csak ezt vennénk figyelembe, akkor nehezen lennének magyarázatot arra a jelenségre, arra a különleges ritmusra, amely az egymást követő Darányi—Imrédy—Teleki-kormányok kül- és belpolitikájában figyelhető meg. Gömbös után ugyanis minden új kormány mérsékeltebb kül- és belpolitikai programmal kezdte működését, annál, mint ahova az előző kormány eljutott, de aztán rövid idő múltán elődjénél sokkal tovább ment a Németországgal való együttműködésben, s a belpolitikai életben is fokozódott a jobbratolódás.

Magyarázható-e ez a jelenség pusztán azzal, hogy az említett kormányok működése alatt — vagyis 1936—1941 között — a nemzetközi erőviszonyok Németország javára tolódtak el, s Közép-Európában, majd az egész kontinensen a La Manche csatornától a szovjet határokig megvalósult a német hegemonia? Úgy vélem nem. Mert igaz az, hogy a német hatalmi túlsúly kialakulása Európában együtt járt a fasiszta Németország egyre fokozódó gazdasági, politikai és ideológiai nyomásával. Ez a nyomás Kelet-Közép-Európa minden országára ránehezedett, s ez a fasiszta hatalmakhoz való bizonyos idomulást mindengyikükre rákényszerítette. Magyarország esetében azonban éppen az a sajátos, hogy amíg a német hatalmi túlsúly megvalósulása 1936-tól egy állandóan felfelé ívelő folyamatban ment végbe, addig a magyar kormányok politikájára éppen a ciklikusság és a spirális fejlődés volt a jellemző.

Nem magyarázható mindez csupán a revíziós politikával sem. A fent vázolt jelenség okaira csak akkor lelünk magyarázatot, ha az ellenforradalmi rendszer politikai-hatalmi szerkezetének, uralmi struktúrájának, politikai hitvallásának lényegét világosan látjuk, ami viszont lehetetlen az ellenforradalmi rendszer előzményeinek, létrejötté sajátos körülményeinek figyelembe vétele nélkül. Világosan kell látnunk, hogy a magyarországi ellenforradalom — századunk történetében azóta is egyedülállóan — nem megtartotta, megmentette az uralkodó osztályok hatalmát a szocialista forradalommal szemben, hanem *visszaszerelte* egy megvalósult proletárdiktatúra után, méghozzá aktív külső, nemzetközi hatalmi beavatkozás révén. Ez tette lehetővé, hogy egy olyan ellenforradalmi rendszer jöjjön létre, amely *Kelet-Közép-Európában sehol másutt nem tapasztalható* zárt politikai konstrukcióra támaszkodott, amely teljesen zárt volt balfelé, s belülről lehetetlenné tette a legesekélyebb demokratikus irányú eltolódást is, de amely a szélsőjobboldal felé csak bizonyos határig volt nyílt uralmi struktúra. Olyan rendszer, amely létezésének, fennmaradásának biztosítékát nem csak a mozdulatlan,

még mindig feudális elemekkel terhelt társadalmi szerkezetben, de a *politikai mozdulatlanság állapotában* is látta. A dolgok logikájából következett, hogy a konszolidációs ellenforradalomban nemcsak a gazdasági hatalom lényegi pozíciói maradtak a magyar nagybirtokosok és nagytőkések kezén, de a politikai hatalom lényegi pozíciói is. Ugyanakkor a rendszer sajátosságaihoz tartozott, hogy azoknak a politikai erőknél, amelyek a bázisát alkották, amelyekre támaszkodhatott, s csak ezekre támaszkodhatott, nem csekély, sőt a harmincas évektől növekvő hányada, a *rendszer szélsőjobboldali ellenzékeként funkcionált*.

A huszas években kialakult hatalmi szerkezet elég szilárdnak látszott ahhoz, hogy az ellenforradalmi hatalmat belpolitikailag biztosítani lehessen. S jól is funkcionált közel negyed századon át. Mindebből viszont az következett, hogy a politikai ellenzék a szélsőjobboldalon is céljai megvalósítását, hatalomra kerülésének biztosítékát a nemzetközi körülmények megváltozásától, a *külső nemzetközi tényezők hatásától várta és remélte*. Ha ehhez hozzátesszük, hogy a területi revízió megvalósulása is a nemzetközi körülmények alakulásától függött, akkor joggal juthatunk arra a következtetésre, hogy az ellenforradalmi korszakban a magyar politikai élet egésze nagyon nagy mértékben a nemzetközi helyzet alakulásának rendelődött alá.

A nemzetközi erőviszonyok változásai a többi kelet-európai országban is döntő faktort jelentettek — különösen a második világháború előtt és alatt —, de sehol sem szabták oly szűkre a kül- és belpolitikai mozgás lehetőségeit, mint Magyarországon — a fentebb vázolt sajátos körülmények között.

A német orientáció felülkerekedése a magyar külpolitikában — amely a területi revíziós politikából fakadt, amelynek sikere csak Németországgal együtt látszott megvalósíthatónak — együtt járt a fasiszta Németország egyre fokozódó gazdasági, politikai és ideológiai nyomásával. S ez Magyarországon azért vált különösen veszélyessé, mert a német hatalmi túlsúly gravitációs erőterében fel-futó szélsőjobboldali erők éppen ennek a nyomásnak a révén, a külső német segítséggel remélték, s csak azzal remélhették hatalmi törekvéseik megvalósítását. Reményük a hatalomra jutásra csak külső, német segítséggel lehetett. „Vigyázó szemüket” ezért ők Berlinre vetették, minden német gazdasági, bel- és külpolitikai követelésnek fenntartás nélküli híveivé, a fasiszta Németország külpolitikájával való teljes azonosulás szószólóivá váltak. Milotai István 1940. április 21-én az Új Magyarországban ezt a magatartást a „nemzeti érdek” rangjává akarván emelni, így fogalmazott: „Egy kis nemzet sokszor olyan helyzetbe kerülhet, hogy nem is nagyon válogathat se a barátok, se a barátság feltételei között. Meg kell adnia magát a nálánál hatalmasabb fél barátságának, s minden árat meg kell ezért fizetnie.” A német erő árnyékában a szélsőjobboldali csoportok ereje és befolyása rohamosan növekedett, ez ismét tovább szélesítette a német nyomás és behatolás lehetőségeit. A kör bezárult.

Amikor ez a helyzet kialakult, a külpolitika „rendszervédő” funkciója erősödött fel, ami azt jelentette, hogy a külpolitika taktikai lépéseivel is biztosították a hagyományos uralmi struktúrát lényeges eltolódások, minőségi változások nélkül. A hatalmat minden áron kézben tartani, majd 1939-től a rendszert átmenteni a háború utáni Európába; a revízió mellett, azzal párhuzamosan, majd a háborúban bekövetkezett fordulat után még a revízió rovására is — ez vált most már a fő külpolitikai programmá.

Ezért következett be Gömbös után sorra a kormánybuktatás, remélve, hogy az új miniszterelnök mérsékeltabb kül- és belpolitikával megakadályozhatja a gátszakadást. Az új miniszterelnök viszont — mivel politikájának bázisát csakis

a rendszer zárt keretein belül találhatta meg — a fokozódó külső német és belső szélsőjobboldali nyomás közepette csak úgy tudta magát fenntartani, hogy engedményt engedmény után téve igyekezett kifogni a szelet a szélsőjobboldal vitorláiból. Szükségszerűen alakult ki e politika lényege: teljesíteni a német kormány kül- és belpolitikai kívánságait bizonyos fenntartásokkal, vagy akár a várható követeléseknek elébe is menni szelidítettebb formában, még mielőtt a túl makacs vonakodás ürügyül szolgálhatna a külső német beavatkozáshoz, amely párosulva a szélsőjobboldal erőfeszítéseivel — ezek hatalomátvételéhez vezetne.

Ezért veti a magyar külpolitika „vigyázó szemét” Londonra, attól kezdve, hogy a német — olasz szövetség létrejött — de nem két egyenrangú nagyhatalmi partner szövetségeként, hanem úgy, hogy Olaszország a szövetség kezdetétől Németország nyomasztó fölényének csúszott alá: mennyire toleráns az angol kormányzat Hitler törekvései iránt, meddig mehet el Magyarország a németekkel való együttműködésben — ami a revíziós sikerek biztosítója volt — anélkül, hogy egy általános európai háború kockázatát kelljen vállalnia — mert ez a rendszer fennmaradását kérdőjelezné meg.

A háború 1939 őszén kitört, s első esztendei a német sikerek jegyében teltek el. Teleki, illetve a rendszer vezető politikai képviselői előtt ettől kezdve már csak egyetlen cél lebegett: a hatalom döntő pozícióinak megtartása minden áron a háború folyamán, bármilyen nagyfokú idomulást is jelentett ez a fasiszta Németország érdekeihez. Ezért kellett szükségszerűen kudarcot vallani a Teleki-féle koncepció ama követelményének, hogy Magyarországnak kívül kell maradnia a háborún, amit oly határozottan fogalmazott meg Londonba és Washingtonba küldött üzenetében egy hónappal öngyilkossága előtt. Ez a követelmény, mint stratégiai cél a hatalom megtartása és a háború utánra való átmentése érdekében szöges ellentétben állt ugyan ezen érdekek taktikai követelményeivel. 1940 őszén a nyíltan vállalt német szövetséggel sikerült ugyan a szélsőjobboldali hatalomátvételt elkerülni, de ennek ára a háborúba lépés volt Németország oldalán, alig fél-évtel később, majd az egyre mélyebb belesodródás a fegyveres konfliktusba. Ettől kezdve a rendszer átmentésének igénye külpolitikai síkon már csak arra volt elég, hogy Magyarország a „vonakodó csatlóssá” váljék.

Beléptek más országok is 1941-ben a Duna-medence térségében a német oldalra a háborúba, de nem azzal a zárt hatalmi struktúrával, ami Magyarországon a külpolitikai mozgás lehetőségeit oly szűkre kényszerítette. Mert míg más országokat a nemzetközi erőviszonyokból fakadó külpolitikai érdekek 1941-ben Hitler háborús táborába készítették, a nemzetközi erőviszonyok megváltozásával ugyanazok a külpolitikai érdekek párosulva a nemzeti érdekekkel, ezeket az országokat ki tudták ragadni Hitler hálójából, addig Magyarország külpolitikai és nemzeti érdekeinek érvényesülését éppen az a belpolitikai hatalmi struktúra akadályozta, amelyről fentebb szóltunk.

Igyekeztem bizonyítani, hogy az ellenforradalmi rendszer külpolitikájában nemcsak a revíziós törekvések, hanem a rendszer védelme is valóságos funkció volt, hogy a külpolitika e két funkciója nem egymástól függetlenül, hanem elválaszthatatlan egységben, egymásra utalva érvényesült, hogy a két külpolitikai cél sajátos fékező szerepet töltött be egymással szemben, akadályozva egyik vagy másik vonal lehetséges kifutását, ami rendkívül merevvé, rugalmatlanná tette a külpolitikai gyakorlatot.

Jellemző példaként említhetjük meg ebből a szempontból azt az ismert tényt, hogy a magyar külpolitika sohasem vette komolyan fontolóra azokat a lehetőségeket, amelyeket Erdély vonatkozásában a szoviet külpolitika nyújtha-

tott volna, a háború előtt Besszarábiával kapcsolatos álláspontja miatt, a Szovjetunió elleni német támadás napjaiban pedig a háborútól való távolmaradás méltánylásaként.

Voltak periódusok, amikor a „rendszer védő” funkció együtt haladt a rendszer külpolitikai dogmájával: a revíziós követelésekkel, az utóbbiak részleges sikerét is eredményezve. (Első és második bécsi döntés.) S eljött az ideje, amikor a külpolitikának e két funkciója szembekerült egymással: 1941-ben.

Mert a Horthy-rendszert belülről nemcsak a szélsőjobboldal szorította, de annál is jobban szorította az igazi ellenféltől való félelem: a félelem a baloldaltól, amely béke-időben, „normál körülmények között” akutan nem veszélyeztette a hatalom pozícióit, de rendkívüli időkben igen. S ilyen rendkívüli idő volt a háború. Részt venni Németország oldalán a háborúban, rövid távon mind a két külpolitikai funkció sikerével járhatott, de hosszú távon, Németország várható vereségével, a teljes bukás lehetett az eredmény. A kívül maradni a háborún Teleki-féle elképzelése érvényesülhetett mindaddig, amíg a háború el nem érte Dél-Kelet-Európát. Amikor ez bekövetkezett, a háborút elkerülni Magyarországnak sem lehetett, hiszen az ország földrajzi helyzete azt eleve lehetetlenné tette. Csak egy alternatíva volt: vagy a németekkel, vagy a németek ellen. De akkor azt is el kell mondani, hogy az előbbi rövid távon még fenntarthatta a rendszert minőségi változások nélkül, az utóbbira azonban csak egy más rendszer lett volna képes. Rövid távon az együtt menetel a németekkel hozhatott még revíziós sikereket, hosszú távon azonban 1941-től a trianoni határok módosítása már csak a németek elleni alternatívában volt elképzelhető.

Felvetődhet a kérdés, ha az az út, amelyet Jugoszlávia választott 1941-ben nem volt járható út, — mert ahhoz nemcsak a revízióról kellett volna lemondani, hanem „balra kellett volna nyitni”, az egész ellenforradalmi konstrukció s a Teleki-koncepció viszont végső fokon azt volt hivatva megakadályozni, hogy az ország demokratikus baloldali erőinek döntő befolyásuk lehessen a jövő formálásában a háború végén —, még mindig ott volt az az út, amelyet De Gaulle választott 1940-ben. Ismeretes, hogy 1940 tavaszán voltak ilyen elképzelései Telekinek, s ez találkozott is az angol és francia kormány ajánlatával egy emigrációs kormány létrehozásáról. Ez az elképzelés azonban akkor a háború gyors, nyugati győzelemmel való befejezéséhez fűződő hiedelemmel kapcsolódott össze, amit Franciaország leverése szertefoszlattott. Az emigrációs kormány 1941 elején újból felmerült, amikor a német prës egyre jobban ránehezedett a háromhatalmi egyezményt aláírni vonakodó Jugoszláviára. A terv kivitelezésére tett kezdő lépésekkel egyidőben Telekiék azt kérték az angol kormánytól, hogy előzetesen ismerje el: az emigrációs kormányt fogja Magyarország legális, hivatalos kormányának elismerni, s ehhez tartani fogja magát később is, történjék bármi az országban azután.

A terv azonban csak terv maradt, döntő mértékben azért, mert nagyon féltek attól: ha a hatalmat kiengedik a kezükből a háború alatt, s az a szélsőjobboldal ölébe hullik, a háború után a hazai szélsőjobboldali politikát nem válthatja fel egy külföldről visszahozott horthysta politika, még akkor sem, ha a kért angol nyilatkozat megérkezett volna. Hiszen Teleki tudta, hogy 1941-ben a háború kiterjedése már nemcsak a Balkánra, hanem a Szovjetunióra is valószínű, s ezzel a nagy antifasistza koalíció létrejötte bizonyossá válik. Birtokában volt bizonyos információknak a szovjetellenes német támadás előkészületeiről, s ennek következményeivel a tengelyhatalmakra nézve tisztában volt. Ez „Németország végét jelenti”, mondta gróf Eszterházy Móricnak. Ezért is merült fel benne még a

jugoszláv—német viszony kiéleződése előtt a megneemtámadási egyezmény megkötése a Szovjetunióval, a szovjetellenes háborúba belesodródást elkerülendő.^{7a} A javaslat azonban Horthy határozott ellenállásába ütközött.

1941 március végén a jugoszláviai események következtében a fontolgatás ideje lejárt. Dönteni kellett. Mivel az ellenállás feltételei nem voltak adottak — mint arról már szoltunk —, maradt volna az emigrációs megoldás, ez viszont a hatalomból való kiesést jelentette volna. A döntés eredménye ismeretes. A félelem, hogy a hatalom kicsúszhat a kezükből, az taglózta le később is, az antifasiszta nagy koalíció kialakulása után a politikai cselekvésben az értelem mechanizmusát a hivatalos magyar politikában. Utalhatunk arra a példára, hogy amikor 1942-ben gróf Bethlen István üzenetet kapott az Egyesült Államokból, hogy ha elhagyná az országot és a kormánytól független politikusként lépne fel, az elnök lehetőséget látna a vele, mint Magyarország képviselőjével való tárgyalásokra, Bethlen csak két dolgot tudott válaszolni: Nem akar emigráns politikus lenni, s hogy az érintkezés felvételét a szövetséges hatalmakkal még túl korainak tartja.⁸

Míndezek alapján leszögezhetjük, hogy Magyarországon a kül- és belpolitika viszonyában a háború alatt fordulat következett be a háború előttihez képest. A háború folyamán a külpolitika nagyon nagy mértékben alárendelődött a belpolitikának, olyan helyzetben, amikor pedig már a külpolitikának kellett volna az elsődleges szerepet játszania. Ez a helyzet rendkívül szűk mozgási lehetőséget hagyott a külpolitikai gyakorlat számára, még akkor is, amikor 1942/43 telén bekövetkezett a fordulat a második világháború menetében, s a tengelyhatalmak szövetségi rendszere kezdett összeomlani az antifasiszta koalíció csapásai alatt, amikor már elsődleges követelménnyé lépett elő a Németországtól való elszakadás.

Mivel a kormánypolitika számára ez a követelmény döntő mértékben a hatalom átmentésének érdekeiből fakadt, csak egyetlen alternatívát tudtak elképzelni Kelet-Közép-Európában a németek veresége után: nemzetközi tekintetben az angol-amerikai érdekszférát, belpolitikai tekintetben a konzervatív erők győzelmét. Amikor pedig 1943 telétől egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy Magyarország a szovjet hadsereg hadműveleti zónájába fog tartozni, éppen a rendszer fenntartásának igénye vált olyan vonzerővé, amely szinte odatapasztotta a Horthy-rendszert a fasiszta Németországhoz, bármennyire is a háború utáni Európába való átmentés volt a cél. A taszító erő most már csak a háború utáni — trianoni határokhoz képest kedvezőbb román—magyar határ lehetett. Erre azonban, mint azt az újabb források bizonyítják, biztosítékot nem kaptak a szövetséges hatalmaktól, mégpedig nemcsak a feltétel nélküli megadás elve miatt, hanem mert Románia pozíciói e tekintetben kedvezőbbek voltak. A kedvező területi státus ígérete tehát már nem játszhatott szerepet a külpolitikai döntések meghozatalában.

Az ellenforradalmi rendszer háború alatti külpolitikájának ugyanakkor voltak olyan sajátos belpolitikai következményei is, amelyeket nem lehet figyelmen kívül hagyni, vagy a külpolitikától függetlenül vizsgálni, ha Magyarország háborús történetének egészét a maga valóságában akarjuk megismerni és megérteni.

Mint láttuk: a Horthy-rendszer külpolitikai orientációját alapvetően meg szabó revíziós politika és az ellenforradalmi rendszer jellege, szerkezetének zárt-sága vezetett oda, hogy a harmincas évek végén a hatalmat húsz év óta kézben

^{7a} C. A. Macartney: i. m. 2. kiadás. 1961. I. köt. Kiegészítés a 468. oldalhoz. 508.

⁸ St. Antony's Colloge, Oxford. Macartney collection.

tartó uralkodó körök kötöttek szövetséget a hitleri Németországgal és vállalták legalább is részben annak belpolitikai következményeit a fokozatos jobbratolódásban. Ez viszont egyben a háború alatti német—magyar viszonyban sajátos vonásokat eredményezett, s ennek volt köszönhető, hogy 1944-ig itt nem következett be a hatalmi viszonyokban, sem gazdasági, sem politikai téren egy teljes „örségváltás” a szélsőjobboldali erők javára. Bármilyen nagy volt is — Németország valamint a magyar szélsőjobboldal nyomásának eredményeként — a hivatalos politika jobbratolódása, 1944-ig érvényesülni tudott a hatalmat kézben tartó erők azon törekvése, hogy uralmuknak a háború utánra való átmentése érdekében fékezzék a belpolitikai élet német mintájú fasiszta átalakulásának ütemét és gátat vessenek a fasiszta diktatúra bevezetésére irányuló kísérleteknek.

Így vált lehetővé, hogy a háború alatt Magyarországon az ellenforradalmi rendszer politikai berendezkedése lényegében változások nélkül fennmaradhott: hogy a parlamenti rendszer a háború alatt is megmaradt; hogy az egész Közép- és Kelet-Európában a háború alatt (1944-ig a megszállásig) egyedül itt működött legális szociáldemokrata párt parlamenti képvisellel; hogy bármilyen megszorításokkal is, de a kormánynak volt nemcsak szélsőjobboldali, de legális baloldali ellenzéke is; hogy a szakszervezetek így vagy úgy, de tevékenykedtek, s megjelentek baloldali napilapok, mint a Népszava és a Magyar Nemzet; hogy a zsidótörvények ellenére — amelyek elsősorban a zsidó kisemberek és értelmiség helyzetét tették kiszolgáltatottá — a kormányzat a német megszállásig nem tett eleget a „zsidókérdés” radikális megoldására irányuló és különösen 1942-ben szorgalmazott német követeléseknek (sárga csillag kitűzetése, deportálás) s amelynek társadalmi berendezkedése és politikai viszonyai a 20-as és 30-as években a legretrográdabbak voltak Közép-Európában, a nagy világegés küszöbén és alatt — 1944-ig — a környező, leigázott vagy német befolyás alatt álló országokhoz képest *viszonylag* kedvezőbb politikai és társadalmi körülményeket tudott fenntartani.

Mindez persze a legkevésbé sem azt jelenti, hogy Magyarországon valamilyen liberalizálódási folyamat ment volna végbe a háború alatt. Nem a magyarországi állapotok javultak meg, hanem a német megszállás és befolyás alatt nyögő Európa, s főleg Közép-Európa helyzete romlott gyors ütemben. Másszóval a külső és a magyarországi viszonyok között fáziseltolódás következett be. Ez a fáziseltolódás, bár Magyarország háborús szövetségese lett Németországnak, bár a szélsőjobboldal nyomása és a németek mind nyíltabb és brutálisabb követeléseinek eredményeként a belpolitikai viszonyok egyre elviselhetlenebbé váltak, egészen a német megszállásig megmaradt. Az elnyomó apparátus jobban működött, mint valaha. De az üldözések, a megtorlások teljes súllyal a baloldali ellenzéki erők közül elsősorban — 1944-ig szinte kizárólagosan — a kommunistákat sújtották. A polgári, sőt a népi és még a szociáldemokrata ellenzéknek is volt legális lehetősége nézeteinek képviselésére. Nem kétséges, hogy ezek a körülmények is fékezőleg hatottak a közvélemény jelentős részére, gátolták az antifasiszta, németellenes összefogás és harc kibontakozását.

A háború alatti német—magyar viszony sajátosságai között kell megemlíteni, hogy a hitleri kormányzat 1944-ig sohasem vette fontolóra komolyan egy szélsőjobboldali hatalomátvitel lehetőségét Magyarországon, és ezt nem is igen szorgalmazta. A németek, amikor a magyar belpolitikai élet náci mintájú átalakítását követelték, és a szélsőjobboldalt támogatták, azt inkább csak azért tették, hogy gazdasági és katonai követeléseiknek érvényt szerezzenek. A háromhatalmi egyezményhez való csatlakozástól 1943 tavaszáig még attól is tartózkodtak.

Hitler számára mindaddig, amíg gazdasági és katonai igényeiket a magyar kormányok, ha vonakodva is, kielégítették, jobban megfeleltek Magyarország adott hatalmi viszonyai és kormányzati formái, mert viszonylag szilárd bázist biztosítottak a hatalom képviselőinek. Bizalmasai előtt erről több alkalommal nyilatkozott.⁹

A német—magyar viszony sajátosságaiból következett az a tragikus jelenség, hogy Magyarországon a második világháború első éveiben a németbarátságból származó látszatelőnyöknek a nép nagy részében még sikerült elhomályosítania a fasiszta Németországhoz fűződő csatlós politika veszélyeit a nemzeti függetlenségre. Ebből következett az is, — bár nem lehet ugyan lebecsülni a két évtizedes szovjetellenes propaganda hatását sem —, hogy noha a Szovjetunió elleni hadbalépés korántsem örvendett népszerűségnek, a hadüzenetet a lakosság mégis meglehetősen passzívítással fogadta.

A német segítséggel visszaszerzett területek a húsz éves revíziós-irredenta propaganda által felszított nacionalizmust erősítették. S a polgári és kispolgári rétegekben, de a munkásság és parasztság soraiban is egy ideig táplálták azt a hamis tudatot, hogy a német—magyar kapcsolatok nem ellentétesek a nemzeti érdekekkel. A nemzeti elem a háború első éveiben éppen ezért Magyarországon nem válhatott az antifasiszta függetlenségi mozgalom kialakításának és kibontakozásának olyan lendítő erejévé, mint Közép-Európa más országaiban. A fasiszta Németország igazi arca — éppen mert a szövetséges Magyarországon a nemzeti szuverenitás és függetlenség megsértése, a nemzetgazdaság alárendelése a német érdekeknek, a nemzeti érzés megalázása természetesen nem volt olyan nyílt és brutális, mint Csehszlovákiában, Jugoszláviában vagy Európa más *leigázott* országaiban — hosszú ideig nem vált ismeretessé a maga teljes szörnyűségében az ország lakossága előtt.

Ehhez járult az is, hogy a háború igazi súlyát és borzalmait 1939—1942-ben a lakosság még nem nagyon érezte. Bár a megélhetési gondok a németek fokozott gazdasági kiszolgálása következtében mind súlyosabbá váltak, a gazdasági kiszolgálás méretei nem voltak ismeretesek a nyilvánosság előtt. Ugyanakkor a hadikonjunktúra hatására megszűnt a munkanélküliség. 1942 közepéig Magyarország katonailag csak korlátozott méretekben vett részt a harcokban, s így a családfők, a keresőképes férfiak bevonulása nem érintette általában a lakosságot. Ezek a körülmények a háború első éveiben inkább erősítették, mint gyengítették a kormányzat bázisát, és átmenetileg illúziókat ébresztettek a rendszer iránt a lakosság jelentős részében.

Mindezekből a tényezőkből fakadó hatásokat a magyar antifasiszta demokratikus és szocialista tábor — nem utolsósorban a baloldal széttagoltsága és gyengesége miatt is — a hősiesség helytállás és küzdelem ellenére sem tudta kellően ellensúlyozni a tömegek körében. Nem tudta például hatásosan ellensúlyozni a revíziós sikereket, mert a nacionalista-irredenta szellemben befolyásolt közvéleményre — az adott körülmények között — nemigen gyakorolható mozgosító hatást egy elfogulatlan álláspont a határok kérdésében. Ez a probléma az egész háború alatt súlyos teherként a németellenes harc tömegbázisának szélesítése tekintetében. Az antifasiszta ellenállás szélesebb arányú kibontakozása szempontjából mindezeket túl különös teherként jelentett 1942—1943 fordulójától a Kállay-kormányoknak az a törekvése, hogy a német szövetségtől való elszakadást a baloldali ellenzék és a néptömegek kizárásával, kizárólag diplomáciai manőverek útján

⁹ Hitler's Secret Conversations 1941—1944. New York. 1961. 227, 327.

valósítsa meg, valamint a német megszállásnak az a sajátos formája, amelyet éppen ezen törekvések tettek lehetővé.

A fentiekkel függ össze az a másik téma is, amelyet korreferátumomban érinteni szeretnék. A Magyarország második világháborús szerepével foglalkozó irodalom igen nagy teret szentel a Kállay-kormány béketapogatózásainak, s ezzel összefüggésben annak, hogy 1943 őszén miért nem történt meg a fordulat Magyarországon. (Ismeretes, hogy volt olyan nyugati álláspont, mindenekelőtt az amerikaiaké, amely Magyarország kilépését a háborúból az olasz kapituláció idején vélte szükségesnek. S az is, hogy hasonló javaslatot tettek a kormánynak a magyar antifasiszták képviselői (Bajcsy-Zsilinszky memorandum), sőt egyes, a kormányhoz közelebb álló konzervatív politikusok is (gróf Eszterházy Móric). Egyes művek, mint pl. Macartney, Fenyő D. Mario munkája nem megy túl e témával kapcsolatos források gondos leírásánál és csoportosításánál. A hazai művek hasonlóképpen elemzik a forrásokat, de nagy súlyt helyeznek a kérdés morális oldalára. Anélkül, hogy a történeti irodalom eddigi eredményeit vitatnám, úgy vélem, az újabb nemzetközi források és hazai kutatások új szempontokat vehetnek fel.

Ránki György előadása részletesen foglalkozott ennek a kérdésnek nemzetközi vonatkozásaival, a szövetséges hatalmak ezzel kapcsolatos, s újonnan feltárt tárgyalási anyagai alapján. Magam inkább ennek a témának magyar belpolitikai oldalához kívánok néhány gondolatot fűzni.

Mai ismereteink alapján nem vitás, hogy a fordulattal a német megszállás feltétlenül bekövetkezett volna. Ezzel a kor szereplői is tisztában voltak. A fordulat tehát akkor mindenképpen a megszállás vállalását, azaz az aktív németellenes harcot jelentette volna, méghozzá bizonyos értelemben Lengyelországhoz vagy Jugoszláviához hasonlóan. Egyetérttek a főreferátum szerzőjével abban, hogy az 1943-as teheráni konferencia még nem zárta ki teljesen annak lehetőségét, hogy az angol—amerikai hadsereg szerepeljen a Duna-medence térségében, de az tény, hogy 1943 őszén a hadszínterek helyzete nem tette lehetővé egy akkor végrehajtott fordulattal egyidőben akár az angol—amerikai hadsereg, akár a szovjet hadsereg megjelenjék az ország határainál.

Ha megvizsgáljuk, hogy a második világháború idején a csatlós országokban milyen feltételek mellett következett be a fordulat, illetve a megszállt országokban a felkelés, akkor a következőket látjuk: Olaszországban 1943 nyarán a szicíliai, illetve a milánói partraszálláskor; Romániában 1944 augusztusában, amikor a szovjet hadsereg már román területen harcolt, a párizsi felkelés 1944 augusztusában, amikor a szövetséges haderő Párizs felé menetelt. Bulgáriában 1944 szeptemberében, amikor a szovjet hadsereg felvonult Bulgária határaihoz; a szlovák felkelés hasonló körülmények között; a prágai felkelés 1945 májusában, amikor Németország feltétel nélkül kapitulált.

Kétségtelen, hogy Magyarország esetében 1943 őszén vagy 1944 elején a fordulatot végrehajtani sokkal nagyobb kockázatot jelentett volna, mert a döntő pillanatban nem lehetett azzal a lehetőséggel számolni, ami az ingadozók tömegét átlendítette volna aggodalmaikon, a fasisztákat, németbarátokat pedig meghunyászkodásra, színe-változásra kényszeríthette volna, hogy ti. a szövetséges haderők gyors bevonulása az országba megelőzheti a német megszállást, illetve a bekövetkező megszállást rövid időre korlátozná. Ezért hangsúlyoztam az előbb, hogy a szakítás Németországgal 1943 őszén egyben az aktív németellenes harc vállalását is jelentette volna azzal a perspektívával — ha a háború kimenetelét tekintve már sokkal kedvezőbb körülmények között is —, amit Jugoszlávia népei vállaltak 1941-ben.

Ezt, az adott körülmények között egyetlen lehetséges utat vállalni Kállay kormánya nem merte és nem is akarta, Horthyék egy ilyen fordulatra nem voltak képesek, elsősorban azért, mert maga az ellenforradalmi rendszer, a maga zárt politikai struktúrájával, huszonötéves fejlődésének következményeivel volt képtelen a fordulatra. Mert képviselői a rendszert magát akarták átmenteni a háborún, ezért a kilépést a csatlós államok sorából csak egyetlen esetben tudták elképzelni, ha az ország területére angol—amerikai hadsereg lép és annak bekövetkeztéig is a politikai-hatalmi struktúra érintetlen marad, s nem omlik össze sem egy német megszállást követő szélsőjobbaldali hatalomátvétel, sem egy baloldali, demokratikus fordulat következtében.

Az 1943 nyarán készült — Stockholmon keresztül Angliába juttatott — ún. Szegedi-Maszák memorandum ezzel kapcsolatban többek között a következőket is tartalmazza: „... Magyarországtól azt kívánják, hogy forduljon szembe Németországgal, szakítson meg minden kapcsolatot a tengelyhatalmakkal és késői bűnbánata jeléül pusztítsa el magát Németországgal. Ha ez mind megtörtént, akkor majd hajlandók lesznek a másik oldalon »to consider discussion... A diskusszió kilátásba helyezése mindezért nem látszik egészen adekvát kárpótlásnak vagy ellentételnek. Magyarország nem követ el öngyilkosságot azért, hogy a nemzetközi sajtónak néhány napra megfelelő headlinet biztosítson. Magyarország a háború utáni időkre is gondol, arra, hogy ezeket a közép-európai területeket majd a háború után is kormányozni kell... Az ellenségeskedések befejezésének pillanatában — folytatódik a memorandum — az anarchia veszélye a megszállt területeken, valamint a németeknek teljesen behódolt államokban rendkívül nagy lesz, majdnem elkerülhetetlen. Magyarországnak komoly kilátásai vannak a tekintetben, hogy sikerül az átmenetet nagyobb zökkenők nélkül eszközölnie. Ha pedig Magyarországon rend van, akkor már jóval nagyobbak a kilátások arra, hogy az egész Kárpát-medencében sima lesz az átmenet, hogy a háború borzalmaait nem fogják még egy anarchikus összeomlás borzalmai fokozni. Egy állami szervezettel bíró Magyarország mindenképpen kívánatosabb tárgyaló fél.

Egyelőre tehát Magyarország folytatni fogja eddigi politikáját, mert nincs más választása. Ha lesz más választása — új helyzet előtt áll, amelynek következményeit le fogja vonni... Magyarország nem harcolt az angol-szászok ellen és nem kíván a jövőben sem harcolni. Az orosz támadás ellen, vagy szomszédok rohama ellen azonban minden erejével védekezik, még akkor is, ha ez az öngyilkosság határán mozogna.”¹⁰

Az elmondottakból két kérdés következik és vár megválaszolásra:

1. A szakítás Németországgal — mivel az adott körülmények között a hivatalos kormány a fordulatot vállalni nem merte — csak úgy képzelhető el, hogy a háborúból való kilépéssel egyidejűleg, vagy inkább azt egy pillanattal megelőzően fordulat következik be a kormányzásban, azaz az adott rendszer megdöntése a „második Magyarország”, az ellenzéki erők részéről. A kérdés tehát az, hogy ehhez a döntő lépéshez, a hatalomátvételhez megvoltak-e a kellő feltételek a németellenes erők részéről 1943 őszén, méghozzá úgy, hogy a bekövetkező német megszállással szembeni ellenállás megszervezésére is képes legyen annak minden politikai és katonai következményeivel együtt.

A szakítás Németországgal — mint tudjuk — Európában egyetlen esetben sem ment végbe úgy, hogy azt azok hajtották volna végre, akik az országot a

¹⁰ St. Antony's College. Oxford. Macartney Collection.

háborúba belevitték. Ez politikai képtelenség lett volna. A fordulathoz mindenütt kormányváltozás és hatalomátvétel kellett. Jugoszláviában is 1941 márciusában, Olaszországban is 1943 nyarán, Romániában, Bulgáriában is 1944 augusztus—szeptemberében. Ez a fordulat még nem kellett, hogy okvetlenül és azonnal baloldali fordulatot is jelentsen a belpolitikában, de fordulatot legalább a liberalizmus irányában, a demokratizmus felé és a legszélesebb összefogását minden Hitler-ellenes erőnek.

Ami 1943 őszén Magyarországon a háborúból való kilépéssel egyidejűleg végrehajtandó belpolitikai fordulat feltételeit illeti — úgy vélem, nem túlzás azt mondani, hogy ezek a feltételek a hadszínterek akkori körülményei között — nem voltak meg, nem volt meg mindenekelőtt ennek katonai feltétele: a hadsereg képessége a fordulatra.¹¹ Szent-Györgyi professzor 1943 tavaszán az angolokkal folytatott törökországi tárgyalásai alkalmával ugyan kijelentette, hogy egy általa vezetett kormány az angol—amerikai hadseregnek a magyar határokon való megjelenése esetén képes lenne belpolitikai fordulat végrehajtására, a hadsereg átszervezésére két hét alatt, a szélsőjobboldal leverésére.¹² Ez a kijelentés azonban akkor hangzott el, amikor általános volt az a hit, hogy Sztálingrádot egy gyors angol—amerikai partraszállás fogja követni a Balkánon, s Németország összeomlását a volgai események tükrében sokkal közelebbinek látták, mint a valóságban bekövetkezett.

1943 őszén és télén az angol—amerikai hadsereg nem jelent meg a határon, s mint később Kállay írta, a partner, akire számítottak, „nem materializálódott”.¹³ Mindez azt jelenti-e, hogy azoknak, akik 1943 augusztusában—szeptemberében követelték a háborúból való kilépést, nem volt igazuk, és Kállaynak lett volna igaza? Nem! Morálisan azoknak volt igazuk, akik a fordulatot követelték. (Megint csak Jugoszlávia példáját kell felhoznom. Kinek volt igaza, ki volt realpolitikus ott 1941-ben? Cvetković miniszterelnök-e, aki hosszú huza-vona után aláírta a háromhatalmi egyezményt abban a reményben, hogy így elkerülheti Jugoszlávia megszállását, vagy azoknak volt igazuk, azok voltak a realpolitikuskok, akik Cvetković kormányát elzavarták, tudatában annak, hogy napokon belül Jugoszláviát letapossa a náci hadigépezet? Nyilvánvaló, hogy ez utóbbiak igaza diadalmaskodott.)

Kétségtelen, hogy egy fordulat végrehajtásának Magyarországon 1943 őszén igen nagy morális jelentősége lett volna, s az a hatás is kiszámíthatatlan, melyet Magyarország kiválása a frontok alakulására gyakorolhatott volna. Amikor ezt leszögezzük, azt is meg kell azonban állapítanunk, hogy — nem utolsósorban — az 1944-es események ismeretében: illúzió volt bármiféle reményt fűzni ahhoz, hogy Horthy és környezete képes lenne a fordulatra a nyugati hadseregek jelenléte nélkül, illetve, hogy a fordulat velük együtt végrehajtható az adott körülmények között.

A dolgok végiggondolása újabb és újabb kérdések felvetésének kényszerével jár. Az előbbieik alapján a második kérdés:

¹¹ *Pintér István*: Magyar kommunisták a Hitler-ellenes nemzeti egységért c. munkájában (Bp. 1968) írja: „A Békepárt Központi Bizottsága világosan látta, hogy a tömegek nagy része még nem érett arra, hogy fellépjen a Hitlerrel való szakítás és különösen nem a Kállayval való szembefordulás mellett” (266—267).

¹² *Sir Llewellyn Woodward*: British Foreign Policy in the Second World War. London 1971. vol. III. 141—143.

¹³ *Kállay Miklós*: 1944. március 1. levele a semleges országokban működő követekhez. *Kállay*: Hungarian Premier. New-York. 1954. 397—406.

2. Ha a baloldali ellenzék egyes képviselői helyesen látva a legfőbb követelményt, a háborúból való kilépést, de annak megvalósulását nem tartották elképzelhetetlennek a rendszer képviselőivel, a hatalmon lévő kormánnyal és kormányzóval együtt (akivel kapcsolatban még a nyugati hatalmak is leszögezték az 1943-as tárgyalásokon, hogy nem maradhat az állam élén a háború után), akkor azt a kérdést is fel kell vetni, hogy miből fakadtak ezek az illúziók.

A legszembetűnőbben nyilvánvalóan abból, hogy nálunk a hatalom csúcsán állók — a miniszterelnök a kormányzó beleegyezésével — kezdték meg titkos tárgyalásaikat a szövetséges hatalmakkal. Ennek megértése viszont megint lehetetlen a rendszer lényegének megértése, feltárása nélkül. Anélkül — amit már korábban kifejtettem —, hogy az ellenforradalmi rendszerben a hatalom döntő attributumát a konzervatív reakciós erőknek sikerült megtartaniok a háború alatt is, egészen 1944-ig, a német megszállásáig, sőt a kormányzó pozícióján keresztül, részben még az után is. Ők voltak azok, akik az országot hatalmi pozíciójuknál fogva a háborúba belevitték, ezáltal fenntartva azt az Európában csak Finnországban hasonló, de nem azonos belpolitikai állapotot, hogy egy, a fasiszta hatalmak oldalán harcoló ország kormányzatának nemcsak legális és illegális baloldali ellenzéke, de rendkívül erős, részben a kormánypárton belül, részben pedig legális, külön ellenzéki pártokba szerveződő, szélsőjobboldali ellenzéke is volt. Vagyis egy *olyan skizoid* politikai helyzet teremtődött, amikor a fasiszta Németország legelszántabb hívei, a honi fasiszták, a Németországgal szövetséges háborús kormányok ellenzékeként léteztek.

S ebből következett a magyar ellenállásnak egy újabb problémája. Az ugyanis, hogy amikor a háború folyamán a döntő pillanatok elértek, a Németországgal való szakítás belső feltételeként nem lett volna elegendő a háborús kormány leváltása vagy elzavarása, de az uralkodó osztályokban, főleg az „úri középosztályban” nagy bázissal rendelkező szélsőjobboldal egyidejű szétverése is az elemi követelményekhez tartozott, vagyis itt nem lett volna elegendő azoknak az erőknek az egyetértése, amelyek a németekkel való szakítást kívánták, hogy a nemzeti egység a németekkel való szakítás szempontjából megteremtődjék. Itt Magyarországon a hatalmon lévők helyébe még jöhetett a politikai erőt jelentő szélsőjobboldal. (Velük kapcsolatban a „quisling” fogalom használata nem is helyes, mert a „quislingek” sehol sem képeztek számottevő politikai erőt.)

Erre a szélsőjobboldali erőre számított Hitler is, amikor Magyarország német megszállását előkészítette. 1944 februárjában Antonescuval folytatott tárgyalásain arról beszélt, hogy Magyarországot úgy akarja megszállni, hogy a német megszálló erők háttérben maradhassanak, s a megszállási funkciókat a szélsőjobboldali erőből alakult kormány hajtja végre.¹⁴ Vagyis nálunk nemcsak abban kellett egyetérteni, hogy harcoljunk az idegen megszállás ellen, itt a fordulat harcot jelentett az adott körülmények között, amikor a szövetséges hadseregek közeli támogatására számítani nem lehetett, a hatalmra törő szélsőjobboldali erőkkel szemben is, tehát egy polgárháború vállalását. Itt nem volt elegendő éppen ezért a Hitler-ellenesség, itt ebben az időben legalább is a politikai demokratizmus álláspontján kellett lennie annak, aki a harcot a németek ellen vállalta.

A szélsőjobboldal törekvéseivel szembeni alkalmi összefogás a konzervatív reakciós erőktől — a demokratikus ellenzékig, a harmincas években még sikerre vezethetett abban az értelemben, hogy bukniuk kellett azoknak a miniszterelnök-

¹⁴ A. Hillgruber: Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler. Band II. Frankfurt am Main. 1970. A német megszállás sajátosságairól ld. Juhász: Magyarország külpolitikája 1919—1945.

köknek, akik a nyílt fasiszta diktatúra megteremtésére törekedtek, vagy a hatalom sáncait meg akarták nyitni a szélsőjobboldal előtt, mert a közös cél mögött még meghúzódhattak a liberális és szociáldemokrata ellenzék ellenállásával, lévén számukra még mindig elviselhetőbb a politikai hatalom „bethleni szerkezete”, mint amit a nyílt fasiszta diktatúra jelentett volna, a reform demagógiától megriadó nagybirtokos arisztokrácia és nagyburzsoázia önvédelmi reflexziói. A metszéspontok 1943 őszén azonban már nem voltak közösek a szélsőjobboldallal szemben. Abban a helyzetben, amikor a külpolitika fő funkciója már a rendszer átmentése volt, amikor kettős félelem szorította a hatalom képviselőit: egyrésztől a félelem a német megszállástól, amely a szélsőjobboldal hatalomrajutását jelentette volna, annak minden politikai, gazdasági, katonai következményeivel együtt; másrésztől a még nagyobb félelem a szovjet hadsereg megjelenésével egy baloldali fordulat lehetőségétől az önvédelmi reflexzék zavarát eredményezte, és ez alakította ki azt a holtponzt, amelyről a politikai vezetés már képtelen volt elmozdulni.

A nem provokálni a németeket jelszó szükségszerű belpolitikai vetülete volt a „nem provokálni a szélsőjobboldalt”, vagyis minden olyan intézkedés elhalasztása, amely politikailag és katonailag a szövetséges hatalmakhoz való átállást készíthette volna elő. Sőt túl ezen, a szovjet hadsereg előrenyomulása a magyar határok felé inkább közelítette a konzervatív reakciós erőket a szélsőjobboldalhoz; ezek politikai katonai befolyása növekedett. Ennek a folyamatnak lényegét Kállay egy 1944. február 2-i levelében így fogalmazta meg: „Ha nekünk választani kell — míg más tényező nem jelentkezik — egy lényegében defenzív Németország és egy expanzív Oroszország között, mi nem tehetünk mást, mint kitarunk Németország mellett.” A nagy tranzakció, az ellenforradalmi rezsim átmentése, 1944 elején már csak irreális tervekben volt elképzelhető. Irreális tervek csak irreális feltételezésekre épülhetnek. Így tért le 1944-ben a magyar politikai vezetés végleg a realitások útjáról. Képtelen volt Németország szövetségéből kiszakadni. Nem volt erre képes még akkor sem, amikor a fordulat nemzetközi feltételei 1944 őszén a szovjet hadsereg jelenléte következtében már biztosítva volt. A rezsim politikai csődje bekövetkezett.

A harmadik téma, amellyel kapcsolatban szeretnék néhány szempontot felvetni a kor társadalomtörténetével függ össze. A társadalomtörténeti kutatásokban vannak biztató kezdeményezések. Ami azonban a társadalmi-politikai gondolkodás történetének feltárását illeti, még alig tartunk a kezdeteknél. Szűcs Jenő: A nemzet historikuma és a történelem szemlélet nemzeti látószöge (Bp. 1970) c. munkájának befejező részében vet fel néhány fontos gondolatot, és újabban Lackó Miklós tanulmányai tartalmazzak e témával kapcsolatos konkrét kutatásokat. Ennél többre nem hivatkozhatunk. Pedig hogyan lehetne enélkül igazán megérteni emberek és embercsoportok háború alatti magatartását, az ellenállás egész történetét. Különösen ma már, amikor tovább élő hagyományként valójában nem annyira a tényleges tettek, az események története hat, mint inkább azon ideológiai áramlatok leszűrődése, tovább élése, amelyek a második világháború hatalmas kohójában kristályosodtak ki. A háború, amely irtózatos embertömegeket és emberi energiákat mozgósított a rossz ügy és a jó ügy szolgálatában egyaránt, eszmék nagy csatája is volt, eszméké, amelyek mozgósíthattak és béníthattak. A háború óta felnőtt nemzedékek, és a kor (akkor még fiatal) átélői számára az eléggé tudatosult már, hogy a fasiszmus — antifasiszmus nagy párharca a baloldaliság — jobboldaliság, vagy általánosabban a reakció — progresszió összecsca-

pása volt. De kevesebbet tudunk arról, hogy mindez milyen szűrőkön, milyen áttételeken keresztül érvényesült. Arról például, hogy amikor a náci hadigépezet ökölcsapásai alatt a szó szoros értelmében nemzetek fizikai léte került veszélybe, amikor emberek nagy tömegeire várt a megsemmisülés, vagy semmisültek meg pusztán nemzeti hovatartozásuk miatt, hogyan vált maga a nemzeti történelem, a történelmi hagyományok ébresztése a nácizmus elleni harc mozgósító erejévé.

Különösen fontos e kérdések vizsgálata Kelet-Európa soknyelvű, nehéz történelmi múltú országaiban, ahol a második világháború alatt nem volt olyan természetes, mint a szerencsésebb fejlődésű nyugat-európai országokban, hogy amikor az igazi veszély óráiban az emberekből felébredt az angol, a francia, a holland, vagyis a nemzeti hovatartozás tudata, akkor ez a többségnél természetesen tudott összefonódni az antifasizmussal, a közös szellemi haza védelme a demokratikus hagyományokkal, mert voltak ilyen hagyományok. Mindez nem volt ilyen természetes Kelet-Közép-Európa országaiban, ahol háborús katasztrófákkal, hódító szándékokkal, a politikai és gazdasági fejlődés — a fentiekől nem független — sajátos mutációival keresztül-kasul szótt közös történelmi múlt előzte meg a modern nemzetek születését; ahol a második világháború idején csak alig évtizedek távlatából sugárzott vissza, hogy még nem régen „a nemzeti keret valami olyan volt, amit meg kellett csinálni, helyre kellett állítani, ki kellett harcolni és állandóan féltetni kellett, nemcsak a meglévő dinasztikus, állami keretek hatalmi eszközeitől, hanem a saját népesség egy részének a közönyétől, s a nemzeti tudat ingatag voltától is” (Bibó), amely régióban, a százados, különböző indítékú görcsös félelmi állapotok, „félelmi komplexumok”, imaginárius veszedelmek is befolyásolták a politikai mozgást, nemcsak a politikai, gazdasági, társadalmi realitások; s ahol éppen az elmondottak miatt a nemzeti kérdés éppúgy összefonódhatott a fasiszta, mint az antifasiszta eszmeáramlatokkal és cselekvéssel. Különösen azokban az országokban, amelyek nem leigáztak voltak, hanem szövetségesei Németországnak (Magyarország, Románia, Bulgária) vagy amelyek formai államiségüket Hitler segítségével kapták (Szlovákia, Horvátország).

Talán nem járunk messze az igazságtól, ha azt mondjuk, hogy ezekben az országokban a történelmi múlt volt az a nagy medence, amelyből igyekezett érveket meríteni minden szellemi-politikai áramlat. E régióban különösen, ahol a történelem volt az az ideológiai faktor, amelynek szűrőin, áttételein keresztül folytatta harcát a fasizmus és antifasizmus, de amely vita területe volt konzervatív reakció és szélsőjobboldal összecsapásának éppúgy, mint a progresszió különböző áramlatainak.

Úgy vélem, érdemes tehát a szellemi élet minden szférájában vizsgálni e témakört: irodalomban, művészetekben éppúgy, mint társadalomtudományokban. S nekünk történészeknek különösen fontos kell legyen a háború alatti történetírás történetének, valamint a történelmi-publicisztika, történelmi esszé történetének vizsgálata.

Néhány példára szeretnék utalni a fentiekkel kapcsolatban Magyarország második világháborús történetéből.

Az 1943-as balatonszárszói találkozón, amely formailag ugyan egy szellemi politikai áramlat, a népi-mozgalom jegyében toborzódott, de ahol a nyíltan kimondott „hogyan tovább” keretében politikai álláspontok csaptak össze a zavaros jobboldali nézetektől a polgári demokrata és szociáldemokrata felfogáson át a kommunista meggyőződésig, a vitaindító előadások a történelmi-szociológia, a gazdaságtörténet, a régészet, a néprajz tárgykörébe tartoztak.

A magyar antifasiszta ellenállás egyik legszebb megmozdulása a „Történel-

mi Emlékbizottság” névhez fűződik, de a háborúból való kilépés dilemmája előtt álló Kállay-kormány is Kossuth évfordulót és filmet készített elő, neves művészek és történész szakemberek közreműködésével.

A háború előestéjén a magyar történelemről vitatkozik egyáltalán nem vírángyelven Németh László és Szekfű Gyula és vív borotvaéles karddal csatát a háború alatt Bajcsy-Zsilinszky és Szekfű.

Az antifasiszta összefogás érdekében ír négyszáz év küzdelméről Mód Aladár, de történelmi áttekintést ad ki Málnási Ödön is a nyilas ideológia „igazát” keresve, és Magyarország Mohács után „elfelejtett évtizedét” írja meg Bárdossy László is, az országot háborúba vívő, éppen lemondott miniszterelnök.

E néhány példával csak jelzésszerűen utalni kívántam arra, hogy mennyi komoly kérdés vár kutatásra és tudományos elemzésre a társadalmi-politikai gondolkodás történetének témaköréből: kidolgozatlan a baloldali erők szellemi színskálája; vizsgálni kellene az ellenállási mozgalomban érvényesülő szellemi-ideológiai áramlatokat; kutatni, mikor milyen körülmények között történt a nemzeti problematika adaptálása stb. Úgy vélem, ezek a kérdések kutatásra érdemek mindenütt, nemcsak Magyarországon, s olyan munkaterületet jelentenek, amelyek új lendületet adhatnak a második világháború történetének kutatásában.

Befejezésül szeretném hangsúlyozni: meggyőződésem, hogy a kutatási terület, amely Magyarország másik világháborús történetének feltárásában a további előrelépést biztosíthatja a nemzetközi összefüggésük vizsgálata mellett a kor belpolitikájának, társadalomtörténetének analízise és megértése.